

лётерските бригади ја извршиле замислата на Врховниот штаб за создавање на тежиште на ослободителната борба во западните предели на Југославија, дека со своите успеси и со она што го постигнале заедно со краишките и далматинските бригади вдохновиле илјадници луѓе да стапат во ослободителната борба, дека тие заеднички воени успеси биле зголемени со создавањето на нови бригади, дека бригадите стекнале значајни воени искуства, дека со создавањето на пространи слободни територии го поткрепиле зацврстувањето на народноослободителните одбори, дека придонеле за смирување на националните и верските страсти и за ширењето на братството и единството.

Мишо Лековиќ дал предметен регистер на својата книга, среден по групи: лични имиња, географски термини, воени единици и установи, останати поими.

Додека на почетокот дал попис на имињата на сите команданти и комесари (и нивните заменици) на проле-

терските бригади и батаљони во нивниот состав, Мишо Лековиќ на крајот од книгата како прилог дал список на борците од I, II, III и IV пролетерска бригада, кои загинале и исчезнале во офанзивата (од 24. VI. — 30. IX. 1942). Покрај имињата, годината и местото на раѓањето, занимањето, за секој е впишано местото на загинавањето. Списокот е среден според бригадите и нивните батаљони.

Својата книга Мишо Лековиќ ја напишал врз необјавена и печатена архивска граѓа, користејќи ги покрај тоа воените дневници, тогашните забелешки на припадниците на пролетерските бригади, повоените сеќавања на борците и раководителите, усмените изјави на преживеаните истакнати раководители на пролетерските бригади, користејќи и книги и позначајни статии. Според својата целокупна вредност, книгата на Мишо Лековиќ спаѓа меѓу најдобрите книги кои воопшто се напишани за некоја тема од историјата на војната и Револуцијата на народите на Југославија.

B. C.

Ганка Најденова—Стоилова, П. К. Јворов, Летопис за животот и творчеството му, Софија, БАН 1959, стр. 744

Појавата на летописот за животот и делото на бугарскиот корифеј на поетскиот збор и познат револуционер П. К. Јворов, предизвикува кај нас посебен интерес не само затоа што Јворов е прв биограф на Гоце Делчев, туку и затоа што во одреден период на својот живот бил активен учесник во македонското национал-револуционерно движење.

Основата на летописот, според зборовите на самиот автор, ја чини Јворовиот архив, кој содржи 80% од целокупното лично архивско наследство на поетот.

При составување на летописот авторот се користел и со материјалите, кои се наоѓаат во фондите на Јворовите современици, како и со материјалите на музеите на некои писатели-современици на Јворов, како Музејот на Славејкови во Софија, на Цанко Церковски во Бела Црква, потоа со Архивата на македонските друштва во Софија и друга архивска документација.

Летописот обилува и со материјали од современиот на Јворова периодичен печат.

Хронолошки е предаден животописот на поетот. Настаните се датирани по стар стил. На крајот од секој цитиран документ е дадено од каде е земен.

Најпрвин составувачот дава генеолошки податоци за фамилијата од која потекнува поетот. Потоа ги проследува најраните години на поетот, неговото школување во родното место Чирпан и во плодивската гимназија. Таму младиот Јворов потпаднал под влијание на социјалистичките идеи. Уште во 1891 год. Јворов го набавил „Комунистичкиот манифест“. Според спомените на сестра му Екатерина Најденова, Јворов во V клас веќе бил распален социјалист. По свршувањето на V клас, Јворов стапил на служба како телеграфист најпрво во Чирпан, потоа во Сливен, Странца, Анхиало, за најпосле, 1900 год. да биде преместен во Софија.

Во 1895 год., за време на „Мелничкото востание“, младиот Јаворов се заинтересирал за работите во Македонија. За тоа допринел неговиот другар и соученик Константин Нунков. Не сфаќајќи ја, во тоа време, суштината на тоа востание, Јаворов го оправдувал чувството на неговиот другар во него. Во септември истата год. Јаворов во Софија се сретнал со Нункова, кој се вратил од Македонија. Нунков го убедувал да оди со него во Македонија, но Јаворов, според зборовите на сестра му Мина-откажал, зашто бил уште млад.

Во 1896 год. е основана социјал-демократска група во Чирпан. Јаворов станува нејзин секретар. Од тоа време датира и неговата богата, повеќегодишна кореспонденција со неговиот близок другар, познатиот револуционер Пејо Гарвалов.

Во средината на октомври 1900 год. Јаворов испратил молба до Бугарската Егзархија во Цариград, во која барал да биде назначен за учител во Македонија или Одринско, но бил одбиен со мотивација дека сите места биле пополнети (стр. 113).

Во почетокот на мај 1901 год. Јаворов се запознал со Гоце Делчев. Според спомените на Лика Чопова, средбата станала во хотел „Батемберг“ во Софија и била мошне срдечна. (стр. 120).

Кон крајот на 1901 год., според спомените на Баждаров, односите на Врховниот комитет на Цончев—Михајловски и Внатрешната организација биле многу влошени. Според зборовите на Баждаров вкватрешните дејци, кои се наоѓале во Бугарија, како М. Герциков, П. Јаворов, Горче Петров, Туше Делииванов, Димитар Стефанов и др. повеле идејна борба против Врховниот комитет.

На 31 декември 1901 год. излегол првиот број на в. „Дело“, под редакцијата на П. Јаворов. Тој ја напишал и уводната статија.

Врховистички настроениот в. „Реформи“ од 4 јануари 1902 год. се нафрла врз „Дело“, обвинувајќи го дека ги спроведува идејните директиви на Горче Петров, кој во тоа време престојувал во Трново.

На 7. I. 1902 год. излегол бр. 2 на в. „Дело“. На 14. I. излегол број 3 на „Дело“ со уводната статија на Јаворов „Комитетот“, насочена против Врховниот комитет. Јаворов цитирал фраг-

менти од говорот на Т. Г. Влајков, откако се согласил со неговата програма по македонското прашање:

„Сосема да ја отфрлиме од умот мислата за присоединување на Македонија кон Бугарија. Само во таков случај ние ќе ја стекнеме довербата на нашите соседи и македонското прашање поскоро би се решило. Македонија треба да остане за Македонците...”

И покрај одвраќањето на неговите пријатели, меѓу кои и П. Гарвалов, Јаворов решил да замине за Македонија со четата на М. Чаков. За Македонија тргнал на 1. II. 1902 год. Извесно време агитирал против врховизмот во Кочанско. Таму бил заробен од врховистичката чета на Софрониј Стојанов. По ослободувањето од заробеништво, Јаворов решил да се врати во Бугарија. На 19. II ја преминал границата. Овој негов двонеделен престој во Македонија, подолу ќе најде одраз во познатото негово дело „Ајдучки копнежи”.

На 18. II. 1902 год. излегол бр. 7 на в. „Дело“, за првпат излегол без името на Јаворов како главен редактор. Од бр. 7—12 оставено е само името на одговорниот редактор Ал. Георгиев.

По враќањето во Бугарија, Јаворов ја започнал својата агитациона турнеја. Според зборовите на авторот на летописот, дејноста на Јаворов како агитатор на ТМОРО во 1902 год. во повеќе градови на Бугарија можела да биде воспоставена единствено од некои одвници на тогашните провинциски весници.

На 8 март 1902 год. Јаворов говорел против врховизмот на еден јавен собир во Чирпан. Во март се зачленил во Софиското друштво на Врховниот македоноодрински комитет. Веројатно тој влегол во друштвото, за да има право да биде делегат на претстојниот конгрес. В. „Реформи“ го изразил своето задоволство што Јаворов, со самото зачленување „најпосле се убедил во глупоста на проповедите, проповедани од „Дело”.

На 4. IV. 1902 год. излегол бр. 13. на в. „Дело“, одново под редакција на Јаворов. Тука Јаворов ја објавил статијата „Бранител на македоноодринските револуционерни интереси“ и „Програмната декларација“. Меѓу другото пишува:

„В. Дело настојува да биде теоретски толкувач на македоно-одринското револуционерно движење од другата стра-

на на Родопите и Рила, и како таков тој се бори за хегемонијата на Тајната револуционерна организација внатре во Македонија и Одринско, која има единствено природно право да располага и раководи со нишките на секое движење, предизвикано од накиннатото народно негодување...

Полна политичка автономија на Македонија и Одринско, извојувана низ револуција — ете ја идејата, во името на која в. „Дело“ бил и ќе биде „бранител на македоно-одринските револуционерни интереси“.

Во април Јаворов одново ја обиколувал Јужна Бугарија. Говорел на собири во Нова и Стара Загора и Казанлак

На стр. 144 Ганка Најденова ги цитира спомените на М. Герциков, според кои на Велигден 1902 год. се одржал конгрес на Одринскиот вилает во Пловдив. На конгресот учествувале, како делегати на ЦК на ТМОРО, — Гоце Делчев и М. Герциков.

Меѓу другите присуствувале и К. Нунков и П. Јаворов.

Кон крајот на април и почетокот на мај, Јаворов ја продолжил својата агитаторска дејност. Истанувал со нови напади против врховизмот на собираите во градовите Варна, Русе, Силистра, Тутракан.

Авторот на летописот на стр. 146 ги цитира Спомените на Н. Зидаров и П. Тодоров Костов, според кои, пролетта 1902 год. била основана, во домот на П. Гарвалов во Софија другарска комуна, во која, покрај Гарвалов и Јаворов, влегле И. Иванов, Петко Тодоров Костов, К. Нунков и др. Во комуната доаѓале уште Гоце Делчев, Д. Х. Димов, Сандански, Чернопеев, Кр. Асенов и др. Еве каква карактеристика за Пејо Гарвалов дава Н. Зидаров во своите Спомени: „Гарвалов како аптекар приготвуваше експлозивни материјали и ги испраќаше во сандачи кон Одринско. Тој беше социјалист, од тесните, но во моментот го наоѓаше ослободувањето на македонскиот роб како најнеопходна, хумана задача“. Во јуни Јаворов е во нова обиколка на Бугарија. На 19 јуни држи предавање во Плевен заедно со Д. Х. Димов.

На 19 јули излегол бр. 27—28 на в. „Дело“. Јаворов во него се појавил со уводната статија „Револуционерното движење и Врховниот комитет“. На 28 јули 1902 год., во предвечерјето на

Конгресот на македонските друштва во Бугарија, излегол последниот, 29 број на в. „Дело“, со уводна статија „Отцепените и исклучените друштва треба да бидат признати“.

Според в. „Право“, Г. Делчев на 1 август испратил писмо до Конгресот, во кое откажал да даде „отчет“ на оние, кои со своите дејства ѝ создавале на Внатрешната организација поголеми главоболки, отколку самите турски власти. На Конгресот одбил да присуствува и Горче Петров. На 2 август 1902 год. ја започнал работата X Конгрес на македонските друштва во Бугарија.

Заседанието на Конгресот било доста бурно, зашто според в. „Дневник“ опозиционерските групи во Конгресот, како сарафистите, делчевистите, социјалистите и независните, не биле согласни со политиката на Врховниот комитет и затоа што делегатите на многу друштва не биле признати на Конгресот. Според в. „Дневник“ се случил и еден инцидент. Некои врховистички делегати го нападнале Јаворова и го претресле. На 5 август настанал расцеп во Конгресот, затоа што група опозициони делегати не го прифатила отчетот на Врховниот комитет. Конгресот го напуштиле 19 делегати, меѓу кои инж. Хр. Станишев Јаворов, Б. Сарафов, Наумов, Карајовов.

По расцепот преостанатите делегати на Конгресот избрале нов Врховен комитет на чело со Михајловски како претседател и Ген. Цончев како потпретседател.

Во меѓувреме според в. „Дневник“, се конституирал новиот Македоно-одрински конгрес. На Конгресот присуствувале 59 души. За претседател е избран инж. Хр. Станишев, за потпретседател Тома Карајовов, ихтимански делегат, за касиер Ј. Асенов, П. Јаворов, рилски делегат и Ст. Петров за советници.

Наскоро потоа, Врховниот комитет Михајловски — Цончев ја негирал во печатот легалноста на Комитетот на инж. Станишев.

Во бр. 26 од в. „Право“ бил публикуван „Повикот кон членовите на Македоно-одринската организација во Бугарија“, потпишан од Хр. Станишев, Карајовов и Јаворов. Повикот е напишан од Јаворов.

На стр. 155 Ганка Најденова помеѓува фрагменти од уводната статија на гл. редактор на в. „Дневник“ Г.

Николов, под наслов „Потребна ли е Македонската организација во Бугарија“ од 26 август 1902 год.: „Рековме и пак повторуваме: македонските комитети во Бугарија, вака како што се сега устроени, се непотребни. Расцепите, гонењата, самоистребувачките чети, теророт, не се ли дело на тие комитети? . . . Ете зошто ние подржуваме дека уништувањето на комитетите се налага за доброто и на ослободителното дело, и на Бугарија. . .

Друго е прашањето со Внатрешната организација. Пред неа ние се поклопуваме. За да бидеш револуционер во Македонија, не е сеедно да си патриот во кафето „Македонија“ или на софистичките булевари.

. . . Македонскиот народ треба да се организира внатрешно, да се готви за борби, да се надева пред сè на себеси. . .”

Во јануари 1903 год., во сп. „Мишла“ се публикувани Јаворовите „Ајдучки песни“ посветени на Гоце Делчев.

На 6 јануари 1903 год. Јаворов тргнува за Македонија, заедно со четата на Гоце Делчев. На 20 јануари во Неврокопско добиваат извештај за решението на Солунскиот конгрес за дигање востание во Македонија. Нокта помеѓу 27/28. I. четата пристига во с. Каракој. На 28. I. во Каракој, покрај другите пристигаат и Илија Крчовалијата, Атанас Тешовалијата, Јане Сандански и Гуштанов. Според стенографскиот белешник на поетот, на 29. I. 1903 год. се состанале Делчев, Сандански, Гуштанов и Јаворов за да го разгледаат Солунското решение. „Сандански и Гуштанов се против теророт и се колебаат за востанието (Слабата подготовка на реоните). Делчев и јас против востанието. Мој предлог — Делчев веднаш да тргне за Бугарија, за да го примени своето влијание врз другарите да се осветат. Решение да се спротиставиме на ЦК и да дејствуваме низ систематски терор. Ке чекаме писмо од Софија, за да видиме како ќе погледнат на солунското решение тамошните другари. Според стенографските белешки на Јаворов на 4. II. 1903 г. пристигнало во Алиботуш Окружното на ЦК до реоните за претстојното востание. На 14. II. Јаворов заедно со Кирилиев го издал првиот број на хектографираниот в. „Слобода или смрт“, во тираж од 41 екземплари. На 19. II. 1903 г. Јаворов последен пат се состанува со Г. Делчев.

На 21. IV. излегол последниот број на в. „Слобода или смрт“. На пат за Ловча, Неврокопско, каде требало да се одржи окружен конгрес во присуство на Делчев, групата на Јаворов била опколена во с. Голешеве. Борбата во Голешеве подробно е опишана во „Ајдучки копнежи“. Откако дознал за смртта на Делчева, Јаворов тргнал за Бугарија. На стр. 179 Г. Најденова ги цитира Спомените на Л. Томов, во кои се вели: „Смртта на Гоце се одрази вонредно лошо врз душевната состојба на Јаворов, кој имаше силна вера во Гоце и му беше најблизок пријател. . .” На 9 мај 1903 г. поетот пристигнал во Софија. На 16 мај одново заминал за Македонија со четата на Јане Сандански. По влошените односи со Сандански, на 7 јули Јаворов се врати во Бугарија.

Чувствувајќи длабок пиетет спрема Г. Делчев, Јаворов решил да напише биографија за него. На 7. X. 1903 год. Јаворов склучил договор со книгоиздавачот Хр. Олчев, околу издавањето на биографијата за Г. Делчев. Јаворов започнал забрзано да собира материјали. Така Л. Томов на 15. X. му испратил материјал за дејноста на Делчев во „Банско през 1896/7 уч. год.“ На 18. X. Јаворов запишал спомени за Делчев од Ал. Кипров. На 19. X. запишал биографски податоци за детството на Делчев од непознато лице. На 21. X. 1903 г. Јаворов запишал спомени за Делчев од Атанас Накров од с. Дабиле, Струмичко.

Поетот бил длабоко разочаран од настаните во Македонија. По една своја средба со него во ноември 1903 г., сестра му Екатерина пишува: „Тој беше разбиен душевно. Многубројните жртви на востанието му тежеа на совеста“. Во почетокот на 1904 год. излезе Јаворовата биографија за Гоце Делчев.

Во текот на Првата балканска војна Јаворов се бори извесно време во Македонија, на чело на чета составена од доброволци.

Летописот за П. К. Јаворов, пренезентиран од Ганка Најденова — Стои-

лова, фасцинира со обилството на објавени и необјавени документи. Ганка Најденова — Стоилова — со себе својствена минуциозност при добирањето и подредувањето на материјалите направила Летопис да претставува вонредно значаен труд.

Летописот на Ганка Најденова претставува значаен придонес и патоказ кон научното истражување на животот и делото на П. К. Јаворов, неговите врски со македонските револуционери и неговиот однос кон македонското прашање.

Д. Д.

Крум Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов (1813—1878), Скопје, 1966

Засилениот замав на градежната дејност од крајот на XVIII и почетокот на XIX век во Македонија сè уште не нашла систематска и поопрабачена обработка во нашата културна историја и не го изнесла на видело богатото искуство на нашите прославени низ целиот Балкан градители — мајстори. Во таа смисла, појавата на монографската работа на доцентот на Архитектонско-градежниот факултет Крум Томовски за мајсторот Андреја Дамјанов (1813—1878), излезена 1966 година како посебно издание на Годишниот зборник на Архитектонско-градежниот факултет и на Институтот за народна архитектура во Скопје доаѓа да пополни, или подобро да речеме, да иницира серија вакви испитувања од историјата на нашата народна архитектура и искуство.

Поврзувајќи го замавот на градежната активност во Македонија со економскиот процут на нашите градови во почетокот на XIX век Томовски во уводниот дел го илустрира сето ова со набројувањето на познатите монументални цркви во Македонија градени од наши самородни мајстори и проширувањето на оваа градежна дејност во другите земји на Балканот преку бројните ѕидарски тајфи, нивната организација и поделба на специјализирани групи (градители, зографи, резбари), висината на нивните заработувачки и сл. Потоа, Томовски поопширно се задржува на предметот на својата монографија т.е. на личноста на мајсторот Андреја Дамјанов и неговата сестрана активност во Македонија и надвор од неа. Откако ги дава биографските податоци на неговото родно село Папрадиште (Велешко) и неговите први чекори во градежништвото при неговиот татко Дамјан, Томовски набројува околу 40 под негово раководство

изградени објекти од кои подетално се сопира на 11 цркви како лични градежни творби на Андреја и тоа на црквата „Св. Јован“ во Кратово подигнатата 1836, „Св. Пантелејмон“ во Велес 1840, црквата од манастирот „Св. Јован Осоговски“ во Крива Паланка 1845, црквата „Св. Апостол“ во с. Турековац, Лесковачко 1845, црквата „Св. Богородица“ во штипско Ново Село 1850, црквата, „Св. Никола“ во Куманово 1851, црквата „Св. Ѓорѓи, во Смедерево 1854, Соборната црква во Ниш 1857—1872, црквата од манастирот „Св. Архангел Михаил“ во Горно Чичево — Велешко 1861, црквата „Св. Богородица“ во Сараево 1863—1868 и Катедралната црква во Мостар 1863. За ни еден наш градител — мајстор, колку што досега се проучувани, не може да се даде толку богата и од таков широк периметар градежна активност како за мајсторот Андреја Дамјанов и неговата тајфа.

Опишувајќи ја надоврешноста и внатрешноста на изградените објекти, нивните размери и пропорции, материјалот од кој се изградени и неговото обликување, мајсторството во лоцирањето на објектите и приспособувањето кон средината, Томовски ги покажува бројните квалитети на големиот мајстор — градител и заклучува дека тој е најплодниот мајстор-градител од фамилијата на Рензовски—Дамјанови во XIX век во Македонија како и еден од најпознатите на Балканот.

Своите наводи и тврдења Томовски ги базира на проучувањата на самите објекти на теренот, потоа на архивска документација зачувана во заоставнината на неговите наследници или во архивите на Сараево, Мостар, Ниш и Скопје, како и на малку пишуваното досега во литературата за него. За да ни го поприближи делото на мајсторот